

УДК 94:[281.9:33]"1913-1927"

О. М. Ігнатуша, Г. О. Ігнатуша

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ ВІРУЮЧИХ ТА ЦЕРКОВНИХ ПРАКТИКАХ ПРАВОСЛАВНИХ ГРОМАД ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ (1913–1927 РР.)

Проаналізовано зміни у чисельності віруючих та у церковному житті православних громад Запорізького краю протягом першого десятиліття радянської влади. Засобами мікроісторії показано характер цих змін.

Визначаються міцні організаційні позиції православної церкви у суспільстві після десятиліття радянської влади, глибокі основи релігійної віри і християнського світогляду всупереч активній антирелігійній політиці комуністичного керівництва.

Ключові слова: релігійні громади, віруючі, церковні практики, зміни, Запорізький край.

У минулих публікаціях ми обґрунтували значення наукових фактів, які дозволяють визначити тенденції розвитку окремих сфер релігійного життя протягом першого десятиліття радянської влади у локальному вимірі, зокрема – на прикладі вибірково взятих громад Запорізького округу.

Мова йшла про зміни у церковному житті Запорізького краю, зокрема – зміни економічного становища релігійних громад [1] та зміни у складі їхньої духовної верстви [2].

Предметом фактографічного аналізу даної статті ставимо суттєві зміни, які відбулися у чисельності православних громад та у регулярності церковних практик.

Як і у попередніх статтях, поставимо за мету охарактеризувати глибину цих змін через розкриття їхніх кількісних показників. Для вивчення оберемо те ж саме коло релігійних громад з огляду на краще документальне забезпечення аналізу на шкалі часу від 1913 до 1927 р. Мова йде про православні релігійні громади семи населених пунктів: м. Орхів та сіл: Григорівка, Комишуваха, Ново-Іванівка, Копані, Ново-Павлівка, Білогір'я. Нижня хронологічна межа аналізу співвідноситься із завершенням відносно стабільного суспільного розвитку країни і всього її південного регіону напередодні Першої світової війни, що прискорила революційні процеси 1917–1921 рр. Верхня межа позначена 1927 роком, як останнім роком політичної стабільності, після якого відбулося форсування проекту модернізації країни Й. Сталінін.

Питання змін у житті релігійних громад Запорізького краю, що відбулися під впливом соціальної революції 1917 р. та у перші роки радянської влади – зокрема, у контексті вивчення динаміки змін чисельності віруючих та церковних практиках, – спеціально не досліджувалося істориками. Наявність кількох публікацій запорізьких науковців – нарисів історії Запорізької єпархії УПЦ [3], брошури Г. В. Горбань [4], статті В.М. Стойчева [5] – принципово не змінюють ситуацію і не знімають потреби продовження напрацювань у зазначеному напрямі. Разом із тим, у всеукраїнському масштабі процеси секуляризації, складовими яких були суттєві зміни у чисельності віруючих та церковних практиках православних релігійних громад протягом першого десятиліття радянської влади, розглядалися у роботах В.О. Пашенка [6-7], нашій монографії [8]. Тому названа література є цілком достатньою для формування загальних уявлень про суперечливість аналізованих нами процесів.

Разом із тим, доступна дослідникам джерельна база, яку складає документальний масив опублікованих та неопублікованих джерел – переважно архівних, – відкриває широкі можливості для проведення мікроісторичного аналізу. Звернемо увагу на довідкові видання «Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год» [9] та «Довідник по населених пунктах Запорізької округи» (1928 р.) [10], відомості яких слугують основою для порівняльного аналізу у межах окресленого хронологічного періоду.

Цінним фактографічним матеріалом з даної теми є документи і матеріали Державного архіву Запорізької області, що зосереджені у фондах адміністративного відділу Запорізького окружного виконавчого комітету (Ф. Р–316) та Покровського собору м. Запоріжжя (Ф. 19), серед матеріалів яких збереглися звіти про становище релігійних організацій та ділове листування духовних осіб.

Таким чином, джерельна база вивчення порушеного нами питання цілком репрезентативна і дає змогу досягти мети дослідження.

Першочергово проаналізуємо зміни у чисельному складі віруючих, які у свою чергу були важливим чинником змін релігійних практик.

Кількість віруючих – один із основних показників релігійності населення – протягом аналізованого періоду зазнав суттєвих змін.

Якщо у с. Григорівка станом на 1913 р. налічувалося 1098 віруючих, з них – 551 чол. та 547 жін., то на 1927 р. число віруючих скоротилося до 745 чол. [9, с.96; 11, арк.3]. У абсолютному вимірі це зменшення становило майже третину – 32,1 %.

По с. Комишуваха зазначені показники змінювалися подібним чином. Зокрема, чисельність віруючих дорослого віку скоротилася з 2 941 особи – 1 015 чол. та 1 925 жін. – до 1 935 чол., тобто на 34,2 %. У с. Ново-Іванівка – з 1 214 – з них 621 чол. та 593 жін. – до 831 (68,5 %) осіб, тобто на 31,5 %.

Ще більш контрастними були зміни по населених пунктах – с. Копані та с. Ново-Павлівка. У с. Копані – з 2 394 осіб – з них 1 228 чол. та 1 166 жін. – до 1 250 осіб, тобто на 47,8 %. У с. Ново-Павлівка – з 5 018 осіб – з них 2 529 чол. та 2 489 жін. – до 681 (13,6 %) осіб, тобто на 86,4 %! [9, с.63, 197; 11, арк.3].

У міському середовищі, а саме таким було м. Орхів – колись – повітовий, а пізніше – волосний центр, а у радянські часи – центр району – зміни чисельності віруючих були схожими на ті, що відбувалися у

сільських парафій. Зокрема, на 1913 р. у Покровській парафії м. Орхів налічувалося 3 006 віруючих осіб – з них 1 490 чол. та 1 516 жін. Станом на 1927 р. у цій парафії церковна статистична звітність зафіксувала лише 1 047 (34,8 %) віруючих осіб, тобто їхнє число зменшилося майже на дві третини порівняно з 1913 р. – на 65,2 % [9, с.417; 11, арк.3].

Таким чином, за роки соціальної революції і утвердження радянської влади – протягом 1914–1927 рр. – чисельність віруючих у більшості аналізованих парафій суттєво зменшилася. У сільській місцевості це зменшення складало близько третини віруючих громадян. У міському середовищі зменшення прогресувало більш динамічно. Покровська парафія міста Орхів за той самий час втратила близько 2/3 віруючих.

Безперечно, окреслені вище показники змін чисельності релігійних громад Запорізького краю слід сприймати з долею обережності й умовності. Слід брати до уваги зміну становища церкви у суспільстві за радянської влади і порівнянні з дореволюційними часами. Православна церква до революції 1917 р. перебувала на панівному становищі у державі. Представлені нею статистичні дані про свій склад і діяльність вважалися беззаперечними і відображали православну спільноту у всій її демографічній повноті (включно з малолітніми особами, які прийняли хрещення). За радянської влади ситуація змінилася. Статистика виходила з того факту, що радянська влада не дозволяла вважати членами церкви осіб, які не досягли повноліття. Вже ця заувага пояснює суттєві зміни у показниках чисельності членів релігійних осередків.

Наведені вище цифрові дані щодо зменшення числа віруючих, з одного боку, не залишають сумнівів у тому, що зовнішні вияви релігійності суспільства зазнали значних змін. На них позначилися секуляризаційні процеси, що захопили тодішній світ. З іншого боку, вони свідчать про те, що переважна більшість населення – близько двох третин – продовжувала вважати себе членами православної спільноти.

Міські жителі Запорізького краю, як і України у цілому, у 20-х рр. ХХ ст. становили меншість у загальному складі населення. Зміни кількісних показників віруючих серед жителів навіть невеликих міст були більш контрастними, аніж у сільському середовищі.

Таким чином, можемо припуститися думки і про особливе стрімке зменшення числа парафіян у православних парафіях приміських населених пунктів, жителі яких працювали на промислових підприємствах міста. Вірогідно, що у таких працівників залишалось менше часу на відвідування храму. Значну частину часу, окрім тривалого робочого дня, забирав ще й час на дорогу до роботи та інші незручності, пов'язані з віддаленістю робочого місця від свого постійного місця проживання.

Поряд із висновками, зробленими на підставі зменшення показників числа членів сільських релігійних громад у вищеназваних населених пунктах, нашу особливу увагу привертають дані по с. Білогір'я. Ця увага пояснюється відмінністю динаміки, яку відобразила статистика. У 1927 р. церковне керівництво Запорізької єпархії зафіксувало збільшення релігійної громади цього населеного пункту. Як відомо, у цьому селі на 1913 р. налічувалося 2 561 віруючих осіб – з них 1 228 чол. та 1 166 жін. На 1927 р. у парафії с. Білогір'я було зареєстровано 3 300 (128,9%) віруючих, тобто їхнє число зросло майже на третину – на 28,9 % [9, с.55; 11, арк.3].

По-перше, факт такого збільшення не вкладається у розуміння секуляризації суспільства, яка відбувалася під впливом революційних перетворень радянської влади та її активної антирелігійної політики.

По-друге, його не можна пояснити суттєвими змінами у чисельності населення цього села. Як відомо, за переписом 1926 р. у с. Білогір'я було зареєстровано 188 селянських господарств, а число населення цього села складало 997 чол. Хоча, разом із хуторами, які відносилися до Білогірівської сільради – таких господарств налічувалося 400, а число населення обох статей – 2 156 осіб [10, с.145].

Таким чином, залишається два найбільш вірогідних пояснення.

Перше – можлива помилковість чи приблизність даних, зафіксованих церковним керівництвом. Певну «довільність» цих даних бачаємо у цифрі 3 300 (не 3 299 чи 3 301 чол.), у її «заокругленні до сотень».

Друге – те, що до Білогірської парафії могли належати села інших сільрад, на території яких, вірогідно, церкви не існували й не могли бути відкритими в умовах радянської антицерковної політики або, навіть, були закриті радянською владою. Тож закриття храмів у сусідніх населених пунктах, а також загальне зростання чисельності населення, не забезпеченого релігійними осередками, збільшувало чисельність парафіян с. Білогір'я. Ця тенденція – збільшення числа парафіян у зв'язку із закриттям сусідніх церков – ставала все сильнішою у другій половині 20-х, а особливо – в 30-х рр. ХХ ст. [8, с.258].

Таким чином, у парафіяльному житті аналізованих релігійних громад формувалися помітні організаційні зрушення. Їхнім виявом яких стало загальне зменшення числа членів релігійних громад під впливом секуляризаційних настроїв у суспільстві та антицерковної політики радянської влади. Проте, вже у другій половині 20-х рр. ХХ ст. стала посилюватися й інша тенденція – збільшення числа віруючих окремих парафій за рахунок закриття сусідніх церков. Це було наслідком антицерковної, антирелігійної політики радянської влади, яка одним із способів боротьби з релігією обрала адміністративне закриття діючих храмів. За таких обставин віруюче населення парафій, які офіційно мусили припинити своє існування, приєднувалося до ще діючих сусідніх парафій, збільшуючи таким чином їхню чисельність.

Наочним показником змін релігійного життя завжди виступали зрушення у системі церковних практик. Під ними розуміємо порушення звичного порядку відправлення обрядів, коригування періодичності релігійних відправ, перенесення місця здійснення обрядів тощо.

Визначаючи зміни у церковних практиках, звернемо увагу передусім на найбільш вкорінені церковні обряди – хрещення, шлюб, погребінь.

Наявні у нашому розпорядженні відомості церковної звітності на 1913 [9, с.31, 34, 55, 63, 96, 197, 417] та 1927 рр. [11, арк.3-4] зафіксували кількісні показники здійснення цих обрядів. Згрупуємо ці дані у таблицю і проаналізуємо зміни, що характеризують кількісну сторону цих обрядових дійств.

Порівнюючи число хрещень, шлюбів і погребінь, зареєстрованих у парафіях 1913 р. і 1927 р., констатуємо їх прогресуюче зменшення.

Разом із тим, відзначаємо надзвичайно широку амплітуду у відносних показниках (у %) зменшення числа релігійних обрядів, як між різними видами обрядів, так і між різними парафіями.

Ця строкатість наводить на думку на неточність даних, зафіксованих у церковній звітності. Дуже ймовірно, що парафіяльне керівництво 1927 р. змушене було наводити досить приблизні цифри здійснених обрядів. Адже строгої офіційної звітності, яку вела церква до революції, за радянських часів уже не існувало.

Проте, якщо довіритися показникам, що справляють враження більшої правдоподібності (зокрема, мають меншу амплітуду розбіжності між собою – сіл Камишуваха, Копані, Білогір'я), то можна спостерегти окремі цікаві тенденції.

По-перше, зменшення чи збільшення кількості релігійних обрядів напряму залежало від змін у чисельності членів релігійної громади. Переважаюче зменшення числа віруючих мало наслідком і зменшення подій, освячених церквою. Поодинокі випадки збільшення кількості парафіян аналогічно позначалися збільшенням числа релігійних обрядів, зареєстрованих у цій громаді.

По-друге, найвищий відсоток серед церковних таїнств зберігало за собою таїнство шлюбу. Другу позицію, як правило, займали хрещення, третю – похорони (див. таблицю).

Чисельність релігійних обрядів у парафіях на 1913 і 1927 рр.

№ з/п	Місцезнаходження парафії	Число обрядів у 1913 р.				Число обрядів у 1927 р.			
		Віруючих	Хрещень	Шлюбів	Погребінь	Віруючих	Хрещень	Шлюбів	Погребінь
1	с. Григорівка	1098	350	117	150	745 67,9%	95 27,1%	33 28,2%	71 47,3%
2	с. Камишуваха	2941	382	66	145	1935 65,8%	215 56,3%	39 59,1%	60 41,4%
3	с. Ново-Іванівка	1214	88	13	27	831 68,5%	152 172,7%	14 107,7%	35 129,6%
4	с. Копані	2394	180	34	107	1250 52,2%	132 73,3%	30 88,2%	59 55,1%
5	с. Ново-Павлівка	5018	300	50	150	681 13,6%	76 25,3%	17 34%	17 11,3%
6	с. Білогір'я	2561	143	34	64	3300 128,9%	213 149%	37 108,8%	59 92,2%
7	м. Орхів	3006	238	60	176	1047 34,8%	44 18,5%	11 18,3%	13 7,4%

Зазначені позиції були тісно пов'язані з соціально-побутовими умовами і проблемами буденного життя.

Цікаво порівняти показники зміни числа хрещень не тільки по окремих населених пунктах, аби зрозуміти їхню динаміку, а й порівняти показники змін з показниками зменшення числа віруючих у зазначених населених пунктах протягом аналізованого періоду. Хоча таке порівняння може проілюструвати не стільки зміну ставлення населення до обрядів, скільки віддзеркалить суто демографічну статистику. Спробуємо це зробити. Зокрема, число хрещень, здійснених у парафії с. Камишуваха протягом 1913 року склало 13 % від загального числа парафіян, а у 1927 р. – 11,1 %. Відповідно, число шлюбів – у 1913 – 2,2 %, у 1927 р. – 2 %. Число похоронів – на 1913 р. – 4,9, на 1927 р. – 3,1 [9, с.31; 11, арк.3].

По селу Копані такі порівняння дадуть наступні групи цифр: хрещень – 7,5 – 10,6; шлюбів – 1,4 – 2,4; похоронів – 4,5 – 4,7 [9, с.63; 11, арк.3].

По селу Білогір'я: хрещень – 5,6 – 6,5; шлюбів – 1,3 – 1,1; похоронів – 2,5 – 1,8 [9, с.55; 11, арк.3].

З наведених обчислень приходимо до цікавих висновків про те, що рівень виконання основних християнських обрядів у православному середовищі на території Запорізького округу, навіть після подій революції та впровадження комуністичної системи, не зазнав суттєвих змін. У 1927 р. до виконання цих обрядів була залучена приблизно та ж сама частка населення, що й 1913 року. Незначні відхилення цифрових показників у різних парафіях могли відображати, по-перше – специфіку демографічних процесів у відповідних населених пунктах; по-друге – похибку у облікових даних, що слугували основою для отримання наведених результатів.

Зазначені вище висновки, на нашу думку, вимагають більш детального аналізу числових показників здійснення релігійних обрядів у майбутньому. Зокрема, для посилення їхньої вірогідності потрібно розширювати ряд аналізованих парафій, уточнювати кількісні показники зареєстрованих обрядів за різними джерелами, брати до уваги умовність показників загального числа парафіян, зазначених у відомостях радянського часу тощо. Отже, це питання заслуговує на окреме дослідження.

Поряд із зробленими вище висновками щодо дотримання більшістю парафіян звичних релігійних практик, звернемо увагу на факти деформації традиційних виявів православної віри.

Показовим свідченням змін у релігійності населення Запорізького краю стало падіння регулярності відвідування храму віруючими. Цю тенденцію церковне керівництво, а пізніше – історики, відзначали як типову вже стосовно років революції 1917–1920 рр. [12, с.87].

Завдяки особливій увазі до цієї сторони церковного життя з боку церковного керівництва, дізнаємося, що 3 із 7 храмів відвідувалися «слабо»: у Григорівці, Камишувасі та Ново-Павлівці. Близько до цього – у

с. Копані – «посередньо». У двох випадках – м. Оріхів та с. Ново-Іванівка – відвідування храму вважалося «задовільним». І лише одного разу про нього повідомляли: «справне» [11, арк.3].

Нетиповою практикою парафіяльного життя часу укріплення радянської влади стала відсутність треб, які виконували священники у домівках парафіян. За винятком однієї парафії, яка не подала такої звітності – с. Григорівка – майже всі релігійні громади відзначили, що такі треби були надзвичайною рідкістю, чи поширені були «мало». Лише у двох парафіях – Білогір'ї та Ново-Іванівці – відзначили, що такі треби «бувають». У зазначеному факті вбачаємо низьку спроможність тогочасного громадянина, здебільшого – селянина, сплатити священникові за виконання треби.

Частіше парафіяни користалися послугами священника «у складчину». Так, половина парафій (3 з 6) вдалися до освячення полів.

Яскравим показником громадської ініціативи і духовно-культурних прагнень віруючих, який проявлявся у парафіяльному житті, була робота по створенню та утриманню церковного хору. Хорові колективи діяли у 5 із 7 парафій. Церковного хору не було лише у с. Григорівка та с. Копані [11, арк.3].

Таким чином, трансформації церковних практик, які супроводжували зміни у житті релігійних громад Запорізького краю, відображали вплив суспільно-політичних подій, зміни у суспільній свідомості населення доби соціальної революції та утвердження радянської влади. Рушієм цих змін став політичний і економічний тиск державної влади на суспільство. Про це свідчили такі вияви, як рідша періодичність відвідування храмів, зменшення числа треб. Разом із тим, виконання основних релігійних обрядів – хрещень, вінчань, похоронів – продовжувало утримуватися на рівні дореволюційного часу. Незначні відхилення від дореволюційних показників у перше радянське десятиріччя свідчили, більшою мірою, про місцеві умови життя та можливі похибки у церковній звітності. Все це дозволяє стверджувати про міцні організаційні позиції православної церкви у суспільстві після десятиліття радянської влади, про глибокі основи релігійної віри і християнського світогляду всупереч активній антирелігійній політиці комуністичного керівництва.

Джерела та література

1. Ігнатуша О.М. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913–1927 рр.) / О.М. Ігнатуша, Г.О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010. — Вип. XXIV. — С. 150–156.
2. Ігнатуша Г. Зміни у складі православного духовенства запорізького округу протягом першого десятиліття радянської влади / Григорій Ігнатуша // Молода наука. Збірник праць аспірантів і студентів історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2013. — Вип. 3. — С. 34–39.
3. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / [Лыман И.И., Грибовский В.В., Стойчев В.М. и др.] ; под ред. Высокопреосв. Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. — Запорожье: [б. в.], 2012. — 454 с.
4. Горбань Г.В. Свято-Покровський собор (Александровск – Запорожье) / Галина Викторовна Горбань. — Запорожье: СП «Интербук», 1991. — 60 с.
5. Стойчев В.М. Православные церкви Александровска 1770–1917 гг. / В.М. Стойчев // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7. — С. 111–127.
6. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20-30-х рр. / Володимир Олександрович Пащенко. — К.: Академія наук України, 1994. — 249 с.
7. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 роки / Володимир Пащенко // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні: матеріали міжнар. наук. конф., 28–30 верес. 1994 р., Київ. — К.: Укр. Правнична Фундація. Вид-во «Право», 1996. — С. 36–40.
8. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 440 с.
9. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — Екатеринослав: Епархиальная типография, 1913. — 432 с.
10. Довідник по населених пунктах Запорізької округи. (До округової мапи видання 1928 року). — Запоріжжя: Комунар, 1928. — 219 с.
11. Державний архів Запорізької області. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 184. — 78 арк.
12. Потапова О.Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917–1920 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Потапова Олена Богданівна. — К., 2010. — 235 с.

Игнатуша А. Н., Игнатуша Г. А. Изменения в численности верующих и церковных практиках православных общин Запорожского края (1913-1927 гг.)

Проанализированы изменения в численности верующих и в церковной жизни православных общин Запорожского края в течение первого десятилетия советской власти. Средствами микроистории показано характер этих изменений. Определяются прочные организационные позиции православной церкви в обществе после десятилетия советской власти, глубокие основы религиозной веры и христианского мировоззрения вопреки активной антирелигиозной политике коммунистического руководства.

Ключевые слова: религиозные общины, верующие, церковные практики, изменения, Запорожский край.

Ignatusha O. M., Ignatusha G. O. The changes in the number of believers and church rites of Orthodox communities of Zaporizhzhya region (1913-1927 years)

The changes in the number of believers and the church life of Orthodox communities of Zaporizhzhya region during the first decade of Soviet authority were analyzed. By means of microhistory the nature of these changes was shown. Identify strong organizational position of the Orthodox Church in society after decades of Soviet rule, the deep foundations of religious faith and Christian worldview despite active antireligious policies of the communist leadership.

Keywords: religious communities of believers, religious rites, changes, Zaporizhzhya region.